

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2009 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2010

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2009

1

Vilnius 2010

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2009

1

Vilnius 2010

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2010
© Straipsnių autoriai, 2010

LAIMA BUCEVIČIŪTĖ

**VALSTYBĖS ERDVĖS SAMPRATA
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS
TEISĖS DOKUMENTUOSE (XV–XVI A.)**

Įvadas

Valstybės erdvės supratimas ir teritorijos ribų vertinimas gali turėti daug išraiškos būdų. Užuominų apie valstybės ribas, atspindinčias savos ir svetimos teritorijos sankirtas, sutinkama įvairaus pobūdžio šaltiniuose. Teisinę valstybės padėtį reglamentuojančiuose dokumentuose, tvirtinančiuose valstybės ir visuomenės sambūvio principus, taip pat galima aptikti valstybės erdvės sampratą atspindinčių faktų. Pavyzdžiui, 1422 m. Jogaila privilegijoje lenkų bajorams skelbė, jog karalius turi ginti savo žemes, kurios sienos yra nustatytos, o taip pat – savo žemių galia rūpintis¹. Kaip matyti, pabrėžiamas aiškus savo valstybės ribų žinojimas – tai, kas yra ir gali būti apibrėžiama sienomis. Ši ir kitos panašaus pobūdžio valstybės teisinių dokumentų turinio formulotės byloja realiai suvokiamą valstybės erdvę ir jos ribas.

Ne išimtis ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (toliau – LDK), kurios teritorijos ir erdvės įsivaizdavimo modeliai egzistavo ne tik visuomenės ir valdančiojo elito mentalinėje sąmonėje, bet ir buvo fiksuojami valstybės teisės aktuose. Kitaip tariant, valstybės erdvės refleksija buvo adekvačiai užfiksuota svarbiausiuose valstybės teisės dokumentuose, kas laikui bėgant sudarė sąlygas teritorinių pretenzijų pagrįstumui subręsti, poreikiui savo valstybės sienų teisėtumą įprasminti konkrečiais delimitaciniais aktais ar bent jau deklaruoti tokių principų siekiamybę.

¹ 1422 m. Červinske suteikta Jogailos patvirtinančioji privilegija lenkų bajorams, *Volumina Legum*, Petersburg, 1859, t. 1, fol. 83, p. 37: *Item nolumus a modo nec debemus alicui petenti nostram Majestatem, granities limitum seu granitierum nujusmodi cum bonis, villis et haereditatibus nostris distinctionem denegare, vel differre, dummodo per vim et violentiam non exigatur Nobis.*

Dėl istoriškai susiklosčiusių aplinkybių bei kitų sąlygų Lietuvos teritorijos formavimosi procesas turėjo daug regioninės specifikos bruožų, veikusių daugiaprasmią ir nevienareikšmią „sienos“ sampratą klostymąsi; nepaisant to, „sienos“ koncepto vartoseną teisiniuose dokumentuose buvo gana dažna ir suvokiama kaip teritorijos vientisumo išlaikymo garantas.

Teisinę Lietuvos valstybės padėtį reglamentuojančių aktų masyvas yra gausus ir įvairiapusis. Tačiau šio tyrimo metu pasirinktos tos valstybės teisinių dokumentų grupės, kuriose ryškiausiai paliečiami valstybės teritorijos būklę atspindintys klausimai, o jų vertinimas leidžia atskleisti valstybės erdvės supratimo bei jo įtvirtinimo teisiniuose dokumentuose aplinkybes.

Taigi į tyrimo akiratį pateko XV–XVI a. visai LDK bei nelietuviškoms LDK sritims suteiktos valdovų privilegijos², taip pat Pirmasis Lietuvos Statutas, kaip kodifikuotas rašytinis LDK teisės dokumentas³. Lietuvių ir užsienio autorių darbuose pasitaiko įvairių privilegijų adresato traktuočių. Kaip žinia, bajorų luomui suteikti privilegijų raštai galiojo visoje LDK teritorijoje, todėl istoriografijoje jie neretai vadintini žemės (LDK prasme) privilegijomis (*земские*). Tokių *žemės privilegijos* apibrėžimą renkasi teisės istorikai Stasys Vansevičius ir Jevgenijus Machovenko⁴. Konstantinas Avižonis apsiriboja tiesiog konstatuodamas, jog buvo teiktos privilegijos LDK, nekonkretizuodamas jų turinio adresato⁵. O štai Marija Krasauskaitė savo tyrime įvardija, jog tai lietuvių bajorų privilegijos⁶. Užsienio autorių darbuose pasitaiko apibrėžimo *žemės privilegija* (*земские*) vartoseną, kai kalbama apie nelietuviškoms LDK sritims steigtas privilegijas; nors greta to galima aptikti ir tikslesnės formuluotės – *областная* – var-

² Privilegijų publikacijos: М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно [с приложением текста хартий, выданных великому князю Литовскому и его областям]*, Москва, изд. 2-ое, 1915; М. Ясинский, *Уставные земские грамоты Литовско-русского государства*, Киев, 1889; *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, Poznań, 1841; *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. 1, Warszawa, 1858; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501)*, t. 3: *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 14, Kraków, 1894 (toliau – *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501)*).

³ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.): Zamoškių ir Firlėjų rankraščių nuorašų paleografija ir faksimilės*, sud. S. Lazutka, Vilnius, 2007; *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, sud. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 2001.

⁴ S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos*, Vilnius, 1962; J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, Vilnius, 2000; J. Machovenko, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių privilegijos kaip teisės šaltiniai, *Lietuvos teisės tradicijos: mokslinės konferencijos, skirtos Vilniaus universiteto Teisės fakulteto profesoriaus Stasio Vansevičiaus septyniadešimtmečiui, medžiaga*, 1997 m. sausio 10 d., Vilnius, 1997, p. 127–137.

⁵ K. Avižonis, *Rinktiniai raštai*, t. 2, Roma, 1978, p. 25–41.

⁶ M. Krasauskaitė, *Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*, Leipzig, 1927, S. 37–47.

toseną⁷. Taigi šiame tyrime, siekiant išvengti apibrėžimų vartojimo painiavos, privilegijas, steigtas visai LDK teritorijai bendrąja prasme, įvardysime bendravalstybinėmis privilegijomis⁸, o nelietuviškoms LDK žemėms steigtas privilegijas linktume vadinti sritinėmis arba sričių privilegijomis.

Daugiau nei prieš šimtmetį pasirodę Michailo Jasinskio ir Jano Jakubovskio darbai apie LDK bendravalstybines ir sričių privilegijas, jų teisinės galios ribas ir šiandien neparanda savo aktualumo⁹. M. Jasinskio atliktas tyrimas leidžia suskirstyti visas sričių privilegijas į keletą grupių, išskiriant svarbiausius privilegijų turinio akcentus, pradedant savivaldos teisės galiojimu ir baigiant prekybos, teismų ir kt. funkcijų išskyrimu. Tyrinėtojas mini ir šiame darbe keliamo teritorijos vientisumo kriterijų, tačiau konstatuoja, jog jis taikytinas tik 1505 m. Smolensko srities privilegijai¹⁰. J. Jakubovskio darbas taip pat suteikia daug vertingos informacijos apie LDK bendravalstybinių privilegijų teisinio imuniteto galią ir sritinių privilegijų teisinio pagrindo genezę, sąveiką su kitais teisės aktais, padeda atsekti privilegijų turinio bendrų bruožų savybes, jų fiksavimo aplinkybes, nors konkrečiai apie steigtų privilegijų santykį su valstybės teritorijos vientisumo išlaikymu nesvarsto. Tokių tyrimo rakursų pasigendama ir jau minėtuose K. Avižonio, M. Krasauskaitės, S. Vansevičiaus, J. Machovenko darbuose, kuriuose tiesiog nagrinėjamos bendravalstybinių ir sričių privilegijų steigimo nuostatos, teisės reglamentavimo principai ir kt. Kiek daugiau šiame darbe tyrinėjamai problemai informacijos suteikia naujausi baltarusių ir ukrainiečių tyrinėtojų darbai, kuriuose atsispindi privilegijų teisinio pamato santykis su Pirmuoju Lietuvos Statutu, polemizuojama su minėtų autorių – M. Jasinskio ir J. Jakubovskio – teiginiais. Tačiau juose pateikiama Voluinės, Kijevo, Polocko ir Vitebsko sritinių privilegijų analizė vėlgi nėra tiesiogiai susijusi su rūpimo klausimo sprendimu¹¹; kitų nelietuviškų LDK žemių privilegijų

⁷ D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir proto-grafo problema, *Lietuvos istorijos metraštis. 2003 metai. I*, Vilnius, 2004, p. 71–79; Д. Ващук, Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту, *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius, 2005, p. 84–98; Д. П. Ващук, Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.), *Український історичний журнал*, 2004, № 1, с. 90–101; М. Макараў, Полацкі і Віцебскі земскія привілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў, *Беларускі Гістарычны Зборнік*, № 20, 2003, с. 5–32.

⁸ Tai neprieštarautų istoriografijoje vartojamai dar vienai ši privilegijų tipą išryškinančiai formuluotei – *общеземские*. Žr. plačiau: И. В. Якубовский, Земские привилегии Великого княжества Литовского, *Журнал Министерства народного просвещения* (toliau – *ЖМНП*), 1903, № 4, с. 239–278; № 6, с. 245–303.

⁹ М. Ясинский, *Уставные земские грамоты Литовско-русского государства*, с. 99–207; И. В. Якубовский, Земские привилегии Великого княжества Литовского, *ЖМНП*, № 4, с. 239–278; № 6, с. 245–303.

¹⁰ М. Ясинский, *Уставные земские грамоты Литовско-русского государства*, с. 116.

¹¹ Žr. išnašą nr. 7.

tyrimas taip pat atsidūręs lyg ir istoriografijos nuošalėje. Tiesa, nereikėtų užmiršti kapitalinių Matvejaus Liubavskio studijų, kuriose detalai analizuojama LDK teritorijos klostymosi ir administracinių struktūrų vystymosi istorija suteikia daug naudingų kontekstinių žinių ir padeda užpildyti trūkstamos informacijos spragas¹².

Bendravaltstybinės privilegijos buvo teikiamos neterminuotai, tačiau buvo įprasta atėjus naujam valdovui patvirtinti jau esamą privilegijos turinį ir dažniausiai dar praplėsti jos teisinio imuniteto ribas. Tai lėmė, jog nepaisant individualių teisių paragrafų, kuriuos padiktuodavo konkretus valdovas, visos privilegijos turėdavo ir bendrą turinio elementų. Daugeliu atvejų privilegijoje užfiksuota viena ar kita teisinė nuostata būdavo pakartojama vėliau steigtose privilegijose; taip pat ir valstybės teritorijos vertinimą atspindinčiuose teisiniuose paragrafuose. Visa tai charakteringa ir sričių privilegijoms; laikui bėgant vienai ar kitai sričiai buvo suteikiamos patvirtinančios privilegijos, pakartotinai užtikrinant jau esamas teises ir dažniausiai jas praplečiant. Tikslumo dėlei reikėtų paminėti, jog darbe bus analizuojamos anaipol ne visos žinomos bei išlikusios LDK bendravaltstybinės ir sričių privilegijos. Tyrinėtojo J. Machovenko teigimu, dabar yra žinoma šešiolika bendravaltstybinių ir dvidešimt trys sričių privilegijos¹³, tačiau į tyrimo lauką buvo įtrauktos tik tos privilegijos, kuriose yra valstybės erdvės vertinimo užuominų. Dėl šios priežasties neanalizuotinos, o tik kontekstualiai paminėtinos Žemaitijos, Naugarduko, beveik visos Palenkės – Belsko, Drohičino, Melniko pavietų privilegijos, konstatuojant, jog šiose privilegijose iš esmės nepavyko aptikti konkrečių valstybės erdvės metmenis atspindinčių faktų; tad neatsitiktinai tyrimo kryptis yra sukoncentruota į rytinės valstybės dalies rusėnų žemių sričių privilegijas, kur problemai aktualios informacijos buvo galima rasti daug daugiau. Svarbu akcentuoti, jog savaime suprantama, kad privilegijose išryškinamas teritorijos vientisumas apėmė ne tik tos srities ribojimąsi su išore ir su tuo susijusias teisines problemas, bet ir vidinę pusę, santykį su LDK (*Lithuania Propria*), tačiau čia dėmesys kreipiamas būtent į tuos sričių pakraščius, kurie kartu buvo ir LDK valstybinė siena, turėjo tam tikrą išorės santykį su kaimyninėmis valstybėmis¹⁴, tokiu būdu siekiant geriau suvokti visos valstybės – tiek branduolio, tiek prisijungtų nelietuviškų žemių – teritorijos sampratos ir valstybės erdvės metmenis.

¹²М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*; М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута: исторические очерки*, Москва, 1892.

¹³J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 15–16, 26–27.

¹⁴Tai, jog vienai ar kitai žemei teiktose privilegijose teritorijos vientisumo konstatavimas buvo svarbus ir buvo susijęs ne tik su santykiu su išoriniu kaimynu įvardijimu, rodo, pavyzdžiui, Žemaitijos atvejais. Viename Žemaitijos privilegijos paragrafų minima, jog didysis kunigaikštis savo tekūną gali siųsti ne toliau kaip iki Nevėžio – rytinės Žemaitijos sienos, 1442 m. privilegija Žemaitijai, K. Jablonskis, Archyvinės smulkmenos, *Praeitis*, Kaunas, 1933, t. 2, p. 423–427; 1492 m. privilegija Žemaitijai, *Акты, относящиеся к истории Западной России (1340–1506), собранные и изданные Археологической комиссией*, Санкт-Петербург, 1846, т. 1, № 103, с. 120–121 (toliau – *АЗР*).

Taigi įvertinus istoriografinį pamatą ir aptarus darbui aktualias tyrinėjimų nišas akcentuotina, jog šio tyrimo tikslas yra įvertinti LDK teisės dokumentus kaip specifinę tyrinėjamo laikotarpio šaltinių grupę, ieškant informacijos apie valstybės erdvės vertinimo ir teritorijos suvokimo būdus bei jų išraišką valstybės teisinę padėtį reglamentuojančiuose dokumentuose.

Valstybės erdvės ir teritorijos apibrėžtys bendravalstybinėse privilegijose bei Pirmajame Lietuvos Statute

Bendravalstybines privilegijas galima traktuoti kaip vienašalį didžiojo kunigaikščio įsipareigojimą saugoti ir ginti bajorų luomo teises. Šį teiginį iliustruoja pirmosios – 1387 ir 1413 m. privilegijos lietuvių bajorams, sulyginant jų ir Lenkijos bajorijos teises. Tačiau ilgainiui, stiprėjant bajorų luomo institutui bei atsirandant naujiems valdovo ir bajorijos bendravimo modeliams, teisinis privilegijų turinys išsiplėtė, teisinio subjekto sąvoka taip pat įgijo platesnę reikšmę¹⁵. Visgi teisinių nuostatų, sankcionuojančių ne tik bajorijos padėtį, bet ir fiksuojančių visos LDK teritorijos vientisumo išlaikymo garantijas, galima ieškoti tik XV a. vidurio rašytinės teisės normose.

Aiški ir argumentuota Lietuvos valstybės erdvės samprata pirmą kartą pateikiama 1447 m. Kazimiero privilegijoje, kurios teiginiai apie valstybės teritorijos stabilumą ir erdvės vientisumo užtikrinimą tapo daugelio kitų valstybės teisinių dokumentų turinio pamatu.

Kazimiero privilegijoje deklaruojama nuostata, kad Lietuvos teritorija niekada negali būti mažinama, jos sienos turi atitikti Vytauto laikų teritorijos dydį ir privalu stengtis išlaikyti šias ribas nekintamas¹⁶. Šios nuostatos fiksavimas privilegijoje siejamas su Lenkijos ekspansine politika, kai po Vytauto mirties nuo LDK buvo atplėšta Podolė ir dalis Voluinės. Ginčas dėl šių žemių teritorinės priklausomybės ir politiniai debatai, kuri valstybė teisėtai įpareigota valdyti šias žemes, vyko labai ilgai¹⁷. Ir tik

¹⁵ И. В. Якубовский, Земские привилеи Великого княжества Литовского, *ЖМНП*, № 4, с. 272–274.

¹⁶ Wielki przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Litwy [1447], *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501)*, p. 12: *Item promittimus seu spondemus, quod dominia seu terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in suis limitibus, prout antecessores nostri* [paryškinta mano – L. B.] *et signanter Alexander alias Vitoudus patruus noster etc. tenuit et possedit, sic et nos easdem sanas et integras tenebimus, possidebimus et tue bimur, atque cum Dei auxilio pro cunctis nostris viribus studebimus dilitare.* М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*, с. 325–328.

¹⁷ Lietuvos metraštyje užfiksuotas siužetas apie Jogailos ir Vytauto piniginių sandėrį dėl šių žemių valdymo, teigiama, jog iš pradžių žemės priklausė Vytautui ir už tam tikrą pinigų sumą jos buvo perleistos Jogailai: [...] *Также князь великий Витовт осел на всеи земли, на вѣликом княжени Литовском, [...] и князь великий Витовт пошел со всем литовским войском к Подолью. [...] Брате милый [...] даи ми половину земли Подольское в пнязах. И князь вѣликий Витовт даст королю у двадцати тысячах копах грошеи Каменецъ город, Смотрич и Скалу, Черлении город, а на иных городох*

1454 m. Brastos suvažiavimo metu problema buvo išspręsta teisiškai: rytinė Podolė su Kamenecu atiteko Lenkijai, o Voluinė ir rytinė Podolės dalis su Braclavu liko LDK pusėje¹⁸. Taigi Kazimiero privilegijos tekstas tarsi įpareigojo Lenkiją grąžinti užimtas teritorijas ir prevenciškai užkirto kelią kėsintis į LDK žemes ateityje. Nepaisant to, jog ši punkta apie valstybės teritorinį vientisumą įtraukti į privilegijos tekstą paskatino konkretus politinis įvykis, visgi manytina, jog paragrafo turinys nėra ribojamas vien tik pietvakarinės valstybės dalies sienų stabilumo išlaikymu, bet yra kur kas platesnis, sietinas su visos valstybės teritorinio vientisumo užtikrinimu.

Tas pats valstybės teritorijos ir erdvės vientisumo užtikrinimo reglamentas, remiantis Vytauto laikų valstybės erdvės modeliu, pakartojamas ir 1457 m. Kazimiero privilegijoje, teigiant, jog taip, kaip Vytautas savo žemių sienas „laikė“, taip ir mes turime saugoti ir ginti savo valstybės sienas bei su Dievo pagalba stengtis jas plėsti¹⁹.

Beveik identišškai nuostata apie valstybės teritoriją, išlaikant senąsias, Vytauto laikų sienas, buvo atkartota 1492 m. Aleksandro privilegijoje, vėlgi papildant šį paragrafą teiginiu apie valstybės teritorijos plėtrą, esant tam tinkamoms aplinkybėms²⁰. Aleksandro privilegija dažniausiai vertinama kaip teisinis dokumentas, kuriuo buvo gerokai apribota didžiojo kunigaikščio valdžia, užsienio politikos laisvė ir iškelta Ponų tarybos, kaip centrinės valdžios organo, svarba valstybės valdyme²¹. Tačiau šio tyrimo rėmuose svarbesnė yra privilegijos teksto dalis, kurioje atsiskleidžia LDK erdvės

подольских свои старосты посажал: на Брясловли, на Соколы, на Венеци [...]. Полное собрание русских летописей: летописи белорусско-литовские, Москва, 1980, т. 35, с. 139. Tačiau visose lenkų autorių kronikose vienareikšmiškai akcentuojama, jog vienintelė šių žemių šeimininkė visada buvo ir turi būti Lenkija. Pz.: Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535. Przez Bernarda z Rachtamowic Wapowskiego, ze świeżo odkrytego społecznego rękopismu, z języka łacińskiego na ojczysty przetłómaczył, przypisami objaśnił, poczet rzeczy i osób dodał Mikołaj Malinowski, t. 2, Wilno, 1847, s. 34–37; M. Bielski, Kronika Polska, Warszawa 1832 [w:] Zbiór Pisarzów Polskich (Księgi 4), s. 37–38.

¹⁸A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, Wilno, 1938 (Atspaudas iš: *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego U. S. B.*, Wilno, 1938), s. 97–102. Apie Voluinės teritorinės ir politinės priklausomybės peripetijas žr. plačiau: St. Zajączkowski, Wołyń pod panowaniem Litwy, *Rocznik Wołyński*, t. II, 1931, s. 1–25.

¹⁹1457 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija lietuviškoms žemėms, *Zbiór praw litewskich...* s. 34: *Item promittimus et spondemus quod dominia et terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in limitibus suis, quemadmodum praedecessores nostri et praesertim felix recordationis magnus dux Alexander Vitoudus patruus noster praedictus, tenuit, ita et plenarie debemus tenere et defendere, et cum dei auxilio omnibus viribus nostris studebimus ampliare.*

²⁰Przywilej Alexandra Wielkiego Księcia Litewskiego, mieszkancom tegoż wielkiego Księstwa nadany [1492], *Zbiór pamiętników...*, s. 23: *Ae primo et principaliter promittimus ac spondemus, quod Dominia seu Terras Magni Ducatus Lithvaniae non diminuemus, sed in suis limitibus prout antecessores Nostri [paryškinta mano – L. B.] et signanter Dux Alexander alias Vitovdus et Sigismundus tenuerunt et possidebant, sic et Nostris studebimus dilatare, et ampliare tempore competenti;* M. K. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*, с. 328–334.

²¹K. Avižonis, *Rinkiniai raštai*, p. 38–41.

ribos santykių su kaimyninėmis valstybėmis. Akcentuojama, jog Lietuvos didysis kunigaikštis tik Ponų tarybai pritarus gali siųsti pasiuntinius į kaimynines šalis ir yra pateikiamas sąrašas valstybių, į kurias gali būti siunčiami pasiuntiniai: Maskva, Užvolgio ir Perekopo ordos, Valakija, Lenkijos karalystė, Mazovijos kunigaikštystė, Prūsija, Livonija, Pskovas, Didysis Naugardas, Tverė, Riazanė ir kt., įvardijant jas *partes exterar* – užsienio dalimis, arba tiesiog užsieniais²². Pažodinė teksto interpretacija perša mintį, jog išvardytos valstybės ir buvo tiesiogiai suvokiamos kaip esančios „už sienos“, arba, kitaip tariant, – „svetimos valstybės“²³. Aleksandras pamini visus LDK tiesioginius kaimynus, kurių buvimas geografiniu požiūriu apibrėžtoje teritorijoje sukuria aiškius Lietuvos valstybės teritorijos kontūrus ir leidžia kalbėti apie valstybės sienų pajautos refleksiją. Šių valstybių vardijimo motyvas sietinas su savos ir svetimos teritorijos ribas išryškinančia politinės kaimynystės potekste. Iš dalies valstybės teritorijos saugumo užtikrinimas atsispindi ir dar viename privilegijos fragmente, kuriame teigiama, jog pilių ir pasienio miestų urėdus ir kitas pareigybes gali gauti tik šioms pareigoms tinkamiausi asmenys, skirti didžiojo kunigaikščio, pritarus Ponų tarybai²⁴. Pasienio pilys ir miestai vertintini kaip ypač svarbios valstybės saugumo sistemoje gyvenamosios teritorijos, kuriose daug daugiau dėmesio skiriama fortifikacijos įrenginių diegimui, nei, pavyzdžiui, valstybės centrinės dalies miestams. Be kita ko, pasienio miestai ir pilys strateginiu požiūriu pirmieji susidurdavo su priešo invazijos pavojumi, todėl nuo jų administravimo lygio bei gynybinės parengties nemažai priklausydavo tolesnis jėgų santykis. XV a. paskutiniame dešimtmetyje ir XVI a. pr. Lietuvos valstybė prarado nemenkus rytinės teritorijos pakraščius, vykstant pasienio karams ir sritinių kunigaikščių migracijai į Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės pusę²⁵. Tokių politinių realių kontekste šis Aleksandro privilegijos punktas įgyja logišką potekstę: valstybei buvo itin svarbu užsitikrinti skiriamų administracijos pareigūnų lojalumą didžiajam kunigaikščiui ir Ponų tarybai, ypač pasienio miestuose ir pilyse.

²² Przywilej Alexandra Wielkiego Księcia Litewskiego, mieszkancom tegoż wielkiego Księztwa nadany [1492], *Zbiór pamiętnikow...*, s. 23: *Item Nuntios, seu Oratores, mittere debemus in negotiis publicis boni ejusdem Magni Ducatus Nostri necessitate, adhoc imminente de consilio Dominorum Nostrorum, versus partes exterar* [paryškinta mano – L. B.], *videlicet Moscoviam, ad Zawolska Ordas et Perekopska, Valachiam, Regnum Poloniae, Ducatum Masowiae, Prussiam, Livoniam, Pskov, Magnum Novograd, Tvierza et Rezań, secundum consuetudinem per Nostros Antecessores observatam, nes non versus alias quacunq; provincias, quo necessitas et utilitas Dominiorum Magni Ducatus Lithuaniae postulabit.*

²³ Bendrinės lietuvių kalbos leksikoje žodžių junginys „svetima valstybė“ siūlytinas kaip žodžio „užsienis“ sinonimas.

²⁴ Przywilej Alexandra Wielkiego Księcia Litewskiego, mieszkancom tegoż wielkiego Księztwa nadany [1492], *Zbiór pamiętnikow...*, s. 24.

²⁵ J. Natanson Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej: granica moskiewska w epoce Jagiellońskiej*. Cz. I, Lwów–Warszawa, 1922, s. 68–119; W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, z. 1–2, s. 59–110.

Žygimantas Senasis, 1506 m. patvirtindamas privilegiją akcentavo, jog remsis savo pirmtako, tai yra Aleksandro, deklaruotomis nuostatomis²⁶. Teritorijos vientisumo užtikrinimo ir poreikio plėsti valstybės erdvę idėjos leitmotyvas kartojosi ir pastarojo valdovo privilegijoje; čia iš esmės pažodžiui atkartojamas Aleksandro privilegijos paragrafas, kuriame kalbama apie siekį užtikrinti nekintamą valstybės plotą²⁷. Naujos informacijos apie valstybės erdvės saugumo garantijas kitose šio valdovo 1529 m. privilegijose ir vėlesnio laikotarpio Žygimanto Augusto steigtose privilegijose jau nėra²⁸; be kita ko, 1529 m. privilegijų teisės laikotarpi pakeitė kodifikuotos teisės normų įsivyravimas ir dalis bendravalstybinėse privilegijose sankcionuotų valstybės valdymo teisinių normų buvo perkeliama į kodifikuotos teisės erdvę, todėl ir valstybės erdvės metmenų paieškas tikslinga nukreipti būtent į Pirmojo Lietuvos Statuto teisinę aplinką.

Taigi rašytinės teisės kodifikavimo poreikis bei siekis sukurti unifikuatą teisės sistemą sudarė prielaidas Lietuvos Statuto rengimui ir pirmajai jo laidai²⁹. Rengiant šį Lietuvos teisės dokumentą naudotasi įvairiomis bendrosiomis valstybės ir sričių privilegijomis, paprotine teise, Kazimiero teisyne ir kitais valstybės teisiniais dokumentais. Kazimiero privilegijoje deklaruotas Lietuvos valstybės savarankiškumas bei teritorinio vientisumo idėja ne tik buvo atkartota kitų valdovų privilegijose, bet ir pritaikyta Pirmojo Lietuvos Statuto turinyje. Tyrinėtojų teigimu, Kazimiero privilegija yra svarbiausias dokumentas, sąlygojęs šio Statuto trečiojo skyriaus pobūdį³⁰. Būtent šiame skyriuje konstatuojamas valstybės teritorijos vientisumo išlaikymas bei užtikrinimas ir greta to apibrėžiamos bajorų teisės³¹. Svarbiausi dokumento paragrafai atspindi valstybinės teisės principus, teigiant, jog: „Taip pat tos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gėrybių nemažinsime, bet, kas bus neteisėtai atplėšta ir nederamai atimta bei išprašyta, tos Kunigaikštystės nuosavybe paversime ir norime paversti.“³² Greta to minima, jog

²⁶ Przywilej Zygmunta Wielkiego Księcia Litewskiego, potwierdzający dawne prawa tegoż Wielkiego Księstwa [1506], *Zbiór pamiętników...*, s. 37; М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*, с. 334–336.

²⁷ 1506 m. Žygimanto Senojo privilegija, *Zbiór praw litewskich...*, s. 97: *Item, promittimus, et spondemus, quod dominia seu terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in suis limitibus prout antecessores nostri, et signater, prout dominus Alexander alias Withowdus patruus noster tenuit, et possedit, sie et nos eadem, sanas et integras tenebimus, et tenebimur, atque eidem, dei auxilio pro cunctis nostris uiribus studebimus dilatare. Majestatem, statumque et dignitatem, non deprimere, sed in omni esse suo, conseruabimus.*

²⁸ Detalų Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto suteiktų privilegijų sąrašą žr.: J. Mačionekas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 16.

²⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.): Zamoiskių ir Firlėjų rankraščių nuorašų paleografija ir faksimilės*, sud. S. Lazutka.

³⁰ [Komentarai], ten pat, p. 277–278.

³¹ III skyrius. Apie šlėktijos laisves ir apie didžiosios kunigaikštystės plėtimą, ten pat, p. 148.

³² III skyrius. § 2. Valdovas įsipareigoja plėsti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir, kas neteisėtai atimta, prie valstybės prijungti, Ten pat, p. 148.

valdovas visur ir visada laikysis senų nutarimų: „Taip pat apie išsaugojimą senų žemės privilegijų bei papročių, kurie tose privilegijose aprašyti, patvirtinti ir pripažinti [...]“.⁴³³

Kaip matyti, Statute apie galimybes plėsti valstybės teritoriją jau nebeužsimenama; tokia galimybė iš esmės ir nebuvo reali, tačiau visgi pagrindinė idėja, fiksuota ir valdovų bendrosiose privilegijose, išlieka ta pati: išlaikyti bent jau nekintamą valstybės teritorijos *status quo*.

Valstybės erdvės ir teritorijos apibrėžtys LDK sritinėse privilegijose

Sritinės privilegijos ženklino Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir prisijungtų žemių gyventojų politinio ir ekonominio bendradarbiavimo bei kitų susitarimų kontūrus³⁴. Šie teisės aktai turėjo koordinuoti prijungtų žemių teisinę padėtį LDK sudėtyje, reguliuoti savivaldos mechanizmą, sankcionuoti vietos paprotinę teisę, o taip pat apibrėžti ir teritorinio susijungimo specifiką, sąlygas bei perspektyvas.

Taigi šiuose dokumentuose taip pat galima rasti užuominų apie LDK teritorijos vientisumo užtikrinimą. Sritinių privilegijų, arba, kitaip tariant, privileginių raštų nelietuviškoms LDK sritims turinio pamatas rėmėsi didžiojo kunigaikščio pažadu saugoti pagrindines žemių teises ir užtikrinti „senovės“ tęstinumą, tokiu būdu sankcionuojant jau minėtą paprotinę teisę, nustatant valdymo sąlygas ir užtikrinant tam tikrą vietinio valdymo autonomiją³⁵. Rašytinės privilegijos sritims keitė anksčiau praktikuotą didžiojo kunigaikščio ir vietos kilmingųjų susitarimų modelį, kur valdymo sąlygos buvo tiesiog apibrėžiamos žodžiu³⁶.

Nelietuviškoms LDK sritims jau nuo XIV a. buvo suteikta nemažai panašaus pobūdžio privilegijų, tačiau iki šių dienų išliko tik dvidešimt trys originalios privilegijos, beje, dauguma jų buvo paskelbta XVI a.³⁷ Šiame tyrime būtent ir remiamasi išlikusiais privilegijų tekstais, kurių publikacijos yra žinomos, detalizuojama jų chronologija, tačiau tikslumo dėlei reikia akcentuoti tai, jog daugelio jų teisinio pamato genezę, slypinčią XIV–XV a. teisės normų aplinkoje, tyrinėtojai yra atsekę ir įvardiję. Tokiu

³³ III skyrius. § 6. Valdovas įsipareigoja visų senų nutarimų laikytis, o naujuosius su ponais tarėjais papildyti, ten pat, p. 150.

³⁴ J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 16.

³⁵ Д. П. В а щ у к, Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині..., с. 84; Д. П. В а щ у к, Обласні привілеї Київщини та Волині..., с. 90; М. М а к а р а ў, Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі..., с. 5–32; М. К. Л ю б а в с к и й, *Областное деление и местное управление...*, с. 872–876.

³⁶ R. Petrauskas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė vėlyvaisiais viduramžiais: bendruomenė ir individas, struktūros ir institucijos, J. Kiaupienė, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. IV: *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, Vilnius, 2009, p. 319.

³⁷ J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 26–27. Plg.: J. Machovenko, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių privilegijos kaip teisės šaltiniai, p. 127.

būdu sužinome, jog, pavyzdžiui, Kijevo, Smolensko, Vitebsko sritinės privilegijos turi bendrą teisinį pamatą, nes 1471 m. Kijevui suteiktame didžiojo kunigaikščio žemės rašte buvo adaptuotas 1442 m. Smolensko žemės rašto turinys, o pastarasis rengtas pagal Vitebsko žemės analogišką teisinį aktą, patvirtintą 1392–1399 m., Vytauto valdymo laikotarpiu³⁸; o štai XVI a. pr. Voluinės sritinių privilegijų teisinis pamatas slypi Kazimiero Jogailaičio 1452 m. suteiktame akte³⁹. Daugelis teisinių normų vėliau buvo atkartotos XVI a. dar kartą skelbtose privilegijose minėtoms LDK sritims.

Taigi grįžtant prie žinomų, daugiausia XVI a. steigtų sritinių privilegijų publikacijų konstatuotina, jog įvairiu metu buvo suteiktos sritinės privilegijos Voluinei (1501, 1509 m.), Smolenskui (1505 m.), Vitebskui (1503, 1509, 1547, 1561 m.), Kijevui (1507, 1529 m.), Polockui (1511, 1547, 1580, 1593, 1634 m.), Drohičinui (1511, 1516, 1547 m.), Mstislavliui (1551 m.), Belsko pavietui (1501, 1547 m.), Melniko pavietui (1547 m.)⁴⁰, Naugardukui (1440 m.)⁴¹. 1511 m. Žygimantas Senasis suteikė privilegiją Padneprės bei Uždauguvio valsčiams, 1536 m. patvirtino privilegiją Mogilievui⁴². Atskirai reikėtų paminėti Lucko žemei 1392 ir 1432 m. suteiktas privilegijas. Viena vertus, Lucko žemę reikėtų vertinti kaip Voluinės dalį – tokiu atveju ji irgi patektų į LDK teisės dokumentų akiratį, tačiau atkreiptinas dėmesys, jog minimu laikotarpiu Luckas buvo pavaldus Lenkijos karalystei, todėl ir privilegijos buvo teikiamos ne kaip LDK sričiai, o kaip Lenkijos karalystės daliai⁴³. Todėl šiame tyrime bus vertinamos tik XVI a. pr. Voluinei suteiktos sritinės privilegijos, juolab tyrinėtojai yra konstatavę, jog 1501 ir 1509 metų Voluinės privilegijos su Jogailos duotais privileginiais raštais jokio ryšio neturi⁴⁴.

³⁸ И. В. Якубовский, Земские привилеи Великого княжества Литовского, *ЖМНП*, № 6, с. 271–272, 281–284, 297–302; М. Макараў, Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі..., с. 5–10.

³⁹ D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos..., p. 77–78.

⁴⁰ Sritinių privilegijų chronologija bei publikacijos, žr. plačiau: М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*, Belsko pavietui (p. 365–369), Smolenskui (p. 369–373), Drohičinui (p. 373–376), Kijevui (p. 376–381), Polockui (p. 381–385), patvirtinančios privilegijos minėtoms sritims (p. 385–396); *Lietuvos metrika (1499–1514)*, *Knyga Nr. 8. Užrašų knyga Nr. 8* (toliau – LM-8), Vilnius, 1995, [Nr. 387], p. 290; [Nr. 363], p. 279; LM (1387–1546), *Knyga Nr. 25. Užrašų knyga Nr. 25*, Vilnius, 1998, [Nr. 4], p. 57; [Nr. 130], p. 187; И. В. Якубовский, Земские привилеи Великого княжества Литовского, *ЖМНП*, № 6, с. 247–248; М. Ясинский, *Уставные земские грамоты Литовско-русского государства*, с. 1–99.

⁴¹ С. Жемайтис, Привилей Новогрудской земле 1440 г., *Рукописные памятники. Публикации и исследования*, вып. 4, СПб, 1997, с. 215–225.

⁴² *Беларусія в эпоху феодалізма: с древнейших времен до середины XVII века*, сост. З. Ю. Копыцкий, М. Ф. Залого, т. 1, Мінск, 1959, с. 188–189, 195–198.

⁴³ И. В. Якубовский, Земские привилеи Великого княжества Литовского, *ЖМНП*, № 6, с. 248–249.

⁴⁴ D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos..., p. 72–73.

Šios privilegijos formavo savitą ir individualų sritinių žemių politinio ir ekonominio gyvenimo koloritą, nors svarbiausia ypatybė, būdinga visoms šioms privilegijoms, buvo senosios būklės išlaikymo akcentavimas ir atsisakymas įvesti bet kokias naujoves. Daugeliu atvejų, tvirtinant naują srities privilegiją, dažnai jos turinio pamatu tapdavo jau anksčiau patvirtintų kitų sričių privilegijų atskiri paragrafai ar kitų valstybės teisinių dokumentų tam tikro turinio fragmentai⁴⁵. Be kita ko, XVI a. pasirodžiusiose sričių privilegijose buvo integruotos ir svarbiausios didžiųjų kunigaikščių bendrųjų privilegijų nuostatos⁴⁶. O Pirmajame Lietuvos Statute galima rasti ypač daug bendrų teisinių nuostatų, tiek iš sritinių privilegijų, tiek iš valdovų steigtų bendravalstybinių privilegijų⁴⁷. Taigi, kaip matyti, privilegijų turinys iš esmės buvo paremtas daugiau mažiau bendru teisiniu pamatu (nors, be abejonės, kiekviena privilegija turėjo ir tik jai vienai charakteringų, originalių turinio akcentų), todėl logiška tikėtis, jog valstybės teritorijos vientisumo užtikrinimas, deklaruotas anksčiau aptartuose valstybės dokumentuose, vienokia ar kitokia forma atsispindėjo ir sričių privilegijose.

Vardijant privilegijose numatytas sąlygas, dažniausiai reziumuojama, jog viskas privalo būti „kaip senovėje“; ir neretai šis „senovės“ išlaikymo akcentavimas siejamas būtent su aiškiai įvardytu ar bent jau nuspėjamu teritoriniu srities saugumu, tam tikra prasme „išgaunant“ valdovo pasižadėjimą nemažinti teritorijos ir kitokiais būdais jos vientisumui nepakenkti.

1505 m. Smolenskui patvirtintoje privilegijoje, akcentuojant su administraciniu, finansiniu ir luominių santykių reguliavimu susijusias sąlygas pabrėžiama, jog viskas turėtų išlikti, kaip buvo prie didžiojo kunigaikščio Vytauto⁴⁸. Greta to konstatuojama, jog turi būti užtikrinta Smolensko bajorų teisė į savo valdas pagal senovę (*no старому*) ir kad tie valsčiai, kuriuos Švitrigaila atplėšė nuo Smolensko, vėl turi priklausyti Smolenskui, kaip kad seniau priklausė (*no старому*)⁴⁹. Privilegijoje taip pat teigiama, jog tie valsčiai, kuriuos didysis kunigaikštis Vytautas atidavė Mstislavliui,

⁴⁵ J. Machovenko, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių privilegijos kaip teisės šaltiniai, p. 129–130.

⁴⁶ М. К. Любавский, *Литовско-русский сейм [опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства]*, Москва, 1900, с. 109–110; М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*, с. 346–349.

⁴⁷ Pavyzdžiui, tyrinėtojas D. Vaščiuokas detaliai atskleidžia Kijevo ir Voluinės privilegijų turinio adaptaciją Pirmajame Lietuvos Statute. Žr. plačiau: Д. П. В а щ у к, Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині..., с. 84–98.

⁴⁸ 1505 m. privilegija Smolenskui, М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*, с. 370: [...] *какъ и при великомъ князи Витовте [...]*.

⁴⁹ Ten pat, p. 370: *А што волости держивали бояре Смоленские, то таки им держати по старому [...]. А што Швитригаило отвернулъ былъ волости отъ Смоленска, тые волости зася ево милость привернулъ къ Смоленску [...] по старому.*

vėl turi būti gražinti Smolenskui ir tik Smolensko bajorai turi teisę juos valdyti⁵⁰. Tyrinėtojas M. Jasinskis linkęs manyti, jog tik šioje Smolensko privilegijoje yra įvardijamas teritorijos nedalomumo ir jos vientisumo išlaikymo faktas, bent jau savo studijoje nepateikia daugiau privilegijų pavyzdžių, atitinkančių šį kriterijų⁵¹. Visgi manytina, jog elgsenos „pagal senovę“ modelis sritinėse privilegijose daugeliu atvejų buvo susijęs su žemės teritorijos vientisumo samprata. Labai panašiai ta pati nuostata deklaruojama ir 1507 m. Kijevo privilegijoje, teigiant, jog: „senovės neliečiame ir naujovių neįvedame, o norime, jog būtų taip, kaip buvo didžiųjų kunigaikščių Vytauto ir Žygimanto valdymo metu <...>“⁵². Galima numanyti, jog senos tvarkos poreikio deklaravimas sietinas ne tik su srities valdymo bei administravimo niuansais, bet ir su teritorijos ribų vientisumo išlaikymu. Poreikis išlaikyti senąją tvarką atsispindi ir Voluinės privilegijoje, teigiant, jog norima, kad būtų užtikrintos žemės teisės, kurias buvo patvirtinęs karalius Kazimieras ir kiti valdovai⁵³. Akivaizdu, kad privilegijų turinio teisinis imunitetas buvo svarbus ir juo buvo remiamasi sprendžiant sienų tikslinimo problemas. Pavyzdžiui, 1523 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio rašte, kuriuo Konstantinas Ostrogiškis buvo skiriamas LDK komisaru ir siunčiamas tikslinti sienos tarp Voluinės ir Lenkijos (*на поправене граници межы земли Волыньское и Коруюню Полскою*), teigiama, jog sienos korekcija turi būti atlikta pagal seną tvarką (*по старому*), kad būtų išvengta pasienio skriaudų⁵⁴.

„Senosios būklės“ akcentavimas yra būdingas bene visoms sritinėms privilegijoms, tik skiriasi privilegijos sąlygų pateikimo detalės. Pavyzdžiui, 1503 m. Vitebskui suteiktoje sritinėje privilegijoje, greta garantuojamų sąlygų išpildymo, įtraukiamas punktas apie Vitebsko gyventojams suteikiamą galimybę laisvai rinktis, kur gyventi ir būti „pagal senovę“ (*по старому*), kartu teigiant, jog Vitebsko gyventojas yra laisvas rinktis ir jeigu jam nebemiela būti, kur buvo, negalima jo per prievartą laikyti, jis gali pereiti į kitą vietą, bet kartu pasilieka teisę elgtis su savo turtu, kaip nori⁵⁵. Šis

⁵⁰ Ten pat, p. 370: [...] и што великий князь Витовтъ обернулъ былъ ко Мстиславлю Смоленской волости Молоховскій люди, и тые люди его милость опять привернулъ къ Молохову по старому; а тыхъ волостей Смоленскихъ никому не держати, нижели бояромъ Смоленскимъ же.

⁵¹ М. Я с и н с к и й, *Уставные земския грамоты Литовско-русского государства*, с. 116.

⁵² 1507 m. privilegija Kijeviui, *A3P*, т. 2, № 30, с. 33–36.

⁵³ 1508 m. privilegija Voluinei, *LM-8*, Vilnius, 1995, [Nr. 363], p. 279: [...] абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земли, какъ было за отца нашего ег(о) м[и]л[о]сти короля Казимира а и за брата нашего Александра, короля, и потвердиди быхмо им нашымъ привилем тьи права.

⁵⁴ *LM (1518–1523)*, kn. Nr. 11, *Įrašų knyga Nr. 11*, Vilnius, 1997, [Nr. 153], p. 144–145: [...] тьи граници на обе стороне поправити по старому [...].

⁵⁵ 1503 m. privilegija Vitebskui, *A3P*, т. 1, № 204, с. 353: *Также Витблянном жити у Витебску доброволно, всякому, по старому, покуль хто всхочеть; а которому Витблянину будет от нас насилно, а будет ему нелюбю: нам его силою не держати, ино ему путь чист, куды хочет, безо всякое зачекки; а пойти ему проч в нашу отчину в Литву [paryškinta mano – L. V.], не тайно, Светому Благовеещенью - чолом ударивши и нашому воеводе объявивься и своей братьи мужом Витблянном, а*

fragmentas atskleidžia dvejopą požiūrį į valstybės teritorijos vientisumą. Viena vertus, deklaruojama laisvo ir nepriklausomo disponavimo savo turtu idėja (visų pirma nekilnojamu turtu, tai yra žemės nuosavybės valdymu), atskleidžianti didžiojo kunigaikščio įsipareigojimą neliesti tėvoninių žemių; antra vertus, privilegijoje fiksuota nuostata „mūsų tėvynė Lietuva“ parodo, jog visi Vitebsko gyventojai tapatino save su vienalyte LDK, suvokdami valstybę ir jos sudėtyje esančias nelietuviškas žemes kaip homogenišką darinį, bendrą tėvoniją. Tas pats Vitebsko srities teisinės padėties įtvirtinimas atkartojamas ir 1509 m. privilegijoje, teigiant, jog Vitebsko gyventojai pagal senovę turi laisvą valią apsispręsti, kur ir kaip gyventi⁵⁶.

1511 m. spalio 2 dieną Uždauguvio ir Padneprės valsčiams suteiktoje privilegijoje vėlgi analogiškai fiksuojama senosios būklės išlaikymo perspektyva, kaip buvo Vytauto ir Žygimanto valdymo metu⁵⁷. Aliuzija į kunigaikščio valdžią ir pasižadėjimą išlaikyti senąją tvarką bei užtikrinti teritorijos vientisumą, kaip „buvo senovėje“, išryškėja ir Polocko žemei suteiktoje privilegijoje⁵⁸. Didžiojo kunigaikščio valdžia pripažįstama tik su sąlyga, kad Polocko žemę jis tik vienas valdys ir niekam nedovanos. Būtent po šiais teiginiais ir slepiasi nuostata, jog Polockas visada buvo, yra ir ateityje tikisi išlikti Lietuvos valstybės dalimi, turinčia teisinį imunitetą priklausyti tik Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Neatsitiktinai tyrinėtojas Oskaras Haleckis yra pabrėžęs, jog Polocko ir Vitebsko žemės laikytinos tiesiog istoriniu vienetu, aiškiai formavusiu Lietuvos rytinės sienos geografiją⁵⁹.

Anot tyrinėtojo Michailo Kromo, LDK tarsi egzistavo elgsenos „pagal senovę“ kultas. Nuostata elgtis „pagal senovę“ buvo apėmusi bene visas valstybės vidaus gyvenimo

во своем имени волен во всем: идя проч продаст, або откажет, нам в то не вступатися. Nuostata apie didžiojo kunigaikščio įsipareigojimą neliesti tėvoninių žemių iš esmės būdinga visoms sričių privilegijoms, todėl siekiant išvengti kartojimosi, kitų privilegijų turinio, minint šį aspektą, detaliam nepristatysime. Žr.: М. Я с и н с к и й, *Уставные земския грамоты Литовско-русского государства*, с. 161.

⁵⁶ 1509 m. privilegija Vitebskui, *Zbiór praw litewskich...*, s. 99–101.

⁵⁷ *Беларусія в эпоху феодалізма*, с. 188–189: *И били нам чолом вси тых волостей наших [т.е. с Кричова, с Пропойска, с Чечерска, с Горволя, с Речицы, с Брягина, с Мозыра, с Бчича, с Бобруйска, с Свислочи, с Любошан, с Усвята, с Озерниц] данники наши, абыхмо их при старине zostавили, как бывало за предков наших, за вел кн Витовта и Жикгимонта, иж они сами [...].*

⁵⁸ 1511 m. privilegija Polockui, *LM-8*, [Nr. 613], p. 451–454: *[...] штожь их м(и)л(о)сть перво сего пожаловали их и дали имь права вольная, добрая хрестиянская, какь в Короне Польской, как жо и перво того которое доброволенство мели отъ предков наших великих князей, отъ великого князя Витовъта и Жикгимонта, и Скиргайла, и просили насъ, абыхмо имь вси тьи права и доброволенства нашимъ привильемъ потвердили.* 1547 m. privilegija Polockui, М. К. Лю б а в с к и й, *Очерк исторіи Литовско-Русскаго государства...*, с. 381–385; *АЗР*, т. 2, № 70, с. 86–90.

⁵⁹ О. Н а л е с к и, *Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569*, *Sprawozdanie Tow. Nauk. Warsz.*, Wydз. 1 i 2, т. X, z. 2, 1917, s. 11.

ir užsienio politikos sferas⁶⁰. Kaip matyti, daugeliu atvejų tai tapdavo teisinių dokumentų turinio išeities tašku ir formavo precedentą tarpvalstybinius santykius plėtoti diskurso „pagal senovę“ rėmuose, o tai neabejotinai buvo susiję su valstybės erdvės supratimu, tarsi konservuojant laikui bėgant susiklosčiusį nekintamą teritorijos vaizdinį.

Darytina prielaida, jog būtent senosios būklės konservavimas, kaip tai įvardijama sričių privilegijų tekstuose, turėjo įtakos sienų nustatymo ir tikslinimo procedūroms. Ne viename dokumente, kuriame aptariamos sienų žymėjimo ar tikslinimo problemos, yra fiksuojama nuostata, jog reikia elgtis „pagal senovę“.

Kaip teigia Tomas Čelkis, LDK ir Maskvai sprendžiant tam tikrų teritorijų priklausomybės vienai ar kitai valstybei problemas, buvo remiamasi senųjų teritorinių vienetų samprata. Tai yra senosios žemių ribos buvo įteisinamos kaip valstybės siena⁶¹. Pratešiant ir papildant tyrinėtojo mintį galima teigti, jog ši „senosios ribos“, arba, kitaip tariant, „senosios sienos“ išsaugojimo tendencija yra paremta istoriškai susiklosčiusia situacija ir tai sietina būtent su sritims teiktomis privilegijomis, kuriose buvo žadama palikti senovę (*no старому*) ir neįvesti jokių naujovių, o tai buvo susiję su teritorijos vientisumo išlaikymu, vienos ar kitos srities ribų stabilumo garantija. Darytina prielaida, jog XV–XVI a. Lietuvos valstybės teisiniuose dokumentuose, visų pirma bendrosiose krašto ir sričių privilegijose formuluojama nuostata išlaikyti senąją tvarką ir jokių naujovių neįvesti turėjo aiškią potekstę: nekeisti teritorijos ribų, neperleisti ir nedovanoti jos svetimam valdovui. To meto ar vėlesnio laikotarpio įvairiose LDK ir kaimyninių valstybių užsienio santykius reguliuojančiose sutartyse, laiškuose, pasiuntinių kalbose ir instrukcijose itin dažnai buvo remiamasi būtent šiais privilegijų turinio aspektais, deklaruojant, jog vienintelis galimas kompromisas – valstybės sieną įteisinti pagal senąsias ribas (*no старому*). Šiuos teiginius iliustruojančių pavyzdžių galima rasti ne vieną. Darytina prielaida, jog teisiniuose dokumentuose fiksuojama nuostata „pagal senovę“ buvo gana patogus teisinį pagrindą turinčių procedūrų išeities taškas. Konstatavimas (*no старому*) leido patogiai apibrėžti savo teritorijos ribas ir įvardyti erdvės pojūtį.

Pavyzdžiui, 1449 m. derybų rašte tarp Maskvos kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus bei Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero, iškilus Smolensko sienų klausimui, Lietuvos pasiuntiniai teigė, jog Smolensko sienos esą nustatytos pagal seną tvarką, dar tada, kai valdė Vytautas ir ten pasodino savo vietininką Glebą⁶². 1440 m. sutartyje tarp Kazimiero Jogailaičio ir Pskovo vėlgi teigiama, jog siena sausuma ir vandeniu

⁶⁰ М. Кром, „Старина“ как категория средневекового менталитета (по материалам Великого Княжества Литовского XIV – начала XVII вв.), *Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей*, т. 3, Київ, 1994, с. 68–85.

⁶¹ Т. Челкис, Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 22, 2008, p. 65.

⁶² *АЗР*, т. 1, № 50, с. 62, 66.

turi eiti pagal „senąją“ tvarką, kaip kad anksčiau buvo nustatyta⁶³. Analogiškai sienų nustatymo klausimas buvo sprendžiamas ir tų pačių metų sutartyje tarp LDK ir Didžiojo Naugardo, teigiant, jog sienos trajektorija vandeniu ir sausuma turi būti brėžiama tokia pati, kokia buvo „pagal senovę“ (*no старому*) nustatyta⁶⁴. Sienų trajektorijos patikslinimas atkartojamas ir 1471 m. sutartyje tarp LDK ir Didžiojo Naugardo, išvardijant objektų sąrašą, priskirtiną vienai ir kitai valstybei, remiantis senosios tvarkos išlaikymu⁶⁵. Beveik identiškas valstybių teritorijos ribų kontekstas deklaruojamas ir 1508 m. taikos sutartyje tarp Maskvos ir LDK, vėlgi akcentuojant „senosios tvarkos“ išlaikymą ir pasižadėjimą nesikėsinti į pripažintas vienos ir kitos valstybės žemes. Sutartyje detalčiai išvardijamos žemės, į kurias negalima įžengti LDK valdovui. Pabrėžiama, jog Pskovas – Maskvos tėvoninė žemė. Ir kad sienos trajektorija tarp LDK ir Pskovo bei Naugardo turi būti, kaip senovėje buvę⁶⁶; negana to, pabrėžiama, jog LDK valdovas turi laikytis sutartyje patvirtintų nuostatų ir neperžengti Maskvos pasienio žemių bei skriaudų ten nedaryti⁶⁷. Rėmimasis „senąją tvarką“ garantuojančiais dokumentais, prisimenant Kazimiero karaliavimo laikotarpį ir tuo metu nustatytas sienas, išryškėja ir dar viename derybų tarp Maskvos ir LDK epizode. 1520 m. instrukcijoje pasiuntiniams teigiama, kad jeigu Maskvos didysis kunigaikštis pageidautų sudaryti amžinąją taiką, tai sąlygos turi būti tokios kaip prie karaliaus Kazimiero, ir siekti, kad Didysis Naugardas ir kiti miestai priklausytų Lietuvos valstybei, tokiu būdu neįvedant jokių naujovių, o tik realizuojant tai, kas „senuose ir galutiniuose raštuose“ yra teigiama. Instrukcijoje taip pat teigiama, kad jeigu vis dėlto nepavyktų pagal šias sąlygas sudaryti amžinosios taikos, tai bent jau būtina stengtis, kad Smolenskas ir kiti miestai bei valsčiai Lietuvos pusėje pasiliktu⁶⁸.

⁶³ Ten pat, t. 1, Nr. 38, p. 51: [...] *А рубежь водъ и земли со Пъсковомъ мнѣ великому князю, а то намъ старый рубежь [...]*.

⁶⁴ Ten pat, t. 1, Nr. 39, p. 52: [...] *А рубежь Новгороду зъ Литвою по старому рубежу, земли и воды, и съ Полочаны и съ Витбланы и съ Торопъчаны [...]*.

⁶⁵ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова, Москва, 1949, № 77, с. 130–131: А что Ржева, и Великия Луки, и Холмовски погост, четыре перевары, а то земли новгородские; а в то ся тебе, честному королю, не вступати, а знати тебе своя черна куна, а те земли к Великому Новгороду. А Ржеве, и Лукам, и Холмовскому погосту, и иным землям новгородским и водам от Литовской земли рубежь по старине [...]*.

⁶⁶ LM-8, [Nr. 80], p. 126: [...] *всей земли Новгородской зъ твоею землею, з Литвою и с Полочаны, и з Видбляны земли и воде, по старымъ рубежомъ. А Пъскову отчине нашои рубежь зъ с твоею землею, с Литвою, земли и воде, по старымъ рубежомъ [...]*.

⁶⁷ Ten pat, p. 126: *А тебе, Жидимонту, королю и великому кн(я)зю, в них и во все н(а)ши украинные места не вступати ся и не обидити подо мною и под моими детьми.*

⁶⁸ LM (1440–1523), kn. Nr. 10. *Užrašų knyga Nr. 10*, Vilnius, 1997, [Nr. 71], p. 80; ten pat, [Nr. 71], p. 80: *Если бы княз великий московский мир вечистый хотел з нами вчинити, ино вам, посломъ нашимъ, наука, ижъбы ся мир вчинил такъ, какъ Казимеру, королю, з дедом его великим княземъ Васильемъ Дмитреевичом: Великий Новъгород и Псков, и Вязмя, и князи Воротынские и Одоевские и Белевские, были бы в сторону нашу воде старих доконъчальных грамотъ. Ten pat, [Nr. 71],*

Kaip matyti, LDK priklausiusios rusėnų žemės sudarė tarsi apsauginę zoną, formavo pasienio su Maskvos valstybe kontūrus, todėl sprendžiant teritorinės priklausomybės klausimus, aktualus buvo būtent teisinis rusėnų žemių teritorijos reglamentavimas. Ir nors chronologijos bei struktūros požiūriu rytinė LDK siena su Maskva buvo itin specifinė, iš esmės neturėjusi realių delimitacijos ir demarkacijos procedūrų, visgi sritinės privilegijos ir jose fiksuojama nuostata „pagal senovę“ buvo teisinių procedūrų išeities taškas, formavęs Lietuvos valstybės teritorijos vientisumo vaizdinį ir sprendęs politinės paramos klausimą.

Išvados

Apibendrinant pasakytina, jog ambicingas Lietuvos valstybės erdvės pojūtis buvo įvardytas gana anksti, o poreikis išlaikyti nekintamą valstybės teritorijos būklę išliko gyvas labai ilgai; net ir tada, kai jau nebebuvo realių sąlygų tai daryti.

Darant nedidelį ekskursą į šalį pasakytina, jog jau 1358 m. Algirdas teigė, jog visa Rusia *paprasčiausia tiesiog* turi priklausyti lietuviams⁶⁹. Kaip žinia, ši deklaracija buvo sėkmingai realizuojama vėlesnių valdovų politinėse ir karinėse programose. Idėjos tęstinumas išliko ir pasibaigus Jogailaičių dinastijai, kai geopolitinė situacija regione jau buvo kardinaliai pasikeitusi. Pavyzdžiui, Steponas Batoras 1573 m. pirmojo tarpuvaldžio metu teigė, jog kuo greičiau stengsis atgauti viską, ką maskvėnas užėmė⁷⁰. Kiek vėliau, išrinktas ir oficialiai pripažintas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu bei mėgindamas suvaldyti Livonijos karo pragaištį, deklaravo siekį ginti valstybės sienas nuo priešų ir atgauti karų metu Maskvos užimtas LDK žemes. Be kita ko, laiške Maskvos valdovui Ivanui IV teigė, kad jis, kaip karalius, įpareigotas saugoti senąsias valstybės sienas⁷¹. Žinių apie teritorinio vientisumo išlaikymą galima rasti ir XVII a. pr. ir vėlesnio laikotarpio dokumentuose⁷², tačiau pernelyg neplečiant chrono-

p. 80: [...] а Смоленска и инъших городов и волостей, што после миру побрал, жадною мерою не отъступовати а на то твердо стоячы и жбы Смоленскъ зася был в сторону нашу.

⁶⁹ Hermanii de Wartberge Chronicon Livoniae, *Scriptores rerum Prussicarum*, Leipzig, 1863, Hrsg. E. Strehlke, M. Töppen, T. Hirsch, Bd. 2, S. 80: [...] sed omnis Russia debet ad Litwinos *simpliciter* [parųškinta mano – L. B.] *pertinere* [...].

⁷⁰ Poselstwo Stefana Batorego [...], 1573, *Zbiór pamiętników...*, t. 3, s. 182: [...] *pollicetur se confestium recuperatum esse quiquid Moschus occupavit* [...].

⁷¹ K. A n t a n a i t i s, Lietuvos kariuomenė Livonijos karo kampanijose 1578–1581 m., *Karo archyvas*, t. 20, Vilnius, 2005, p. 57.

⁷² Pavyzdžiui, 1611 m. Vilniaus seimelio metu bajorai teigė, jog Smolenskas ir visa Seversko žemė, kaip kad anksčiau priklausė LDK, taip ir dabar jai turi būti grąžinta: *Smoleńsk i wszystko ziemia siewierska, jako przetym do W[ielkiego]o Ks[ięstw]a Li[tewskiego]o należała, tak aby i teraz – przywrócona była*; cit. iš.: A. B. Z a k r z e w s k i, Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec odrębności Litwy w ramach Rzeczypospolitej: w świetle instrukcji sejmikowych XVI–XVII w., *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 6: *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*, Vilnius, 1998, p. 268.

loginių darbo problemos rėmų, visgi galima konstatuoti, jog siekis išlaikyti valstybės teritorijos vientisumą, užtikrinti integruotų žemių politinės priklausomybės tęstinumą neabejotinai atsispindėjo daugelyje valstybės teisinių aktų. Būtent bendravalstybinės ir sritinės privilegijos, kaip ypač svarbi XV–XVI a. valstybinio pobūdžio dokumentų grupė, gerai iliustruoja buvusias šio siekio perspektyvas. 1447 m. Kazimiero privilegija davė toną tolesnių bendravalstybinių privilegijų turinio pamatui. Čia deklaruota idėja užtikrinti nekintamą valstybės teritorijos plotą buvo atkartota bene visose kitų valdovų privilegijose ir perkelta į Pirmojo Lietuvos Statuto turinį. Sritinių privilegijų teisinis pamatas taip pat buvo paremtas politinio solidarumo demonstravimu Lietuvos valstybei mainais už įvairių teisių ir lengvatų užtikrinimą. Šiose privilegijose fiksuojama teisinė teritorijos vientisumo garantija diskurso „pagal senovę“ rėmuose taip pat kūrė ir formavo Lietuvos valstybės ir integruotų nelietuviškų žemių bendrą erdvės sampratą ir jos užtikrinimo būdus.

CONCEPT OF THE STATE DOMAIN IN LEGAL DOCUMENTS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (FIFTEENTH – SIXTEENTH CENTURIES)

Summary

LAIMA BUCEVIČIŪTĖ

Perception of the state domain and interpretation of its territorial boundaries may be expressed in various ways. Facts reflecting the concept of the state domain may also be identified in documents regulating a legal status of the state and establishing principles of co-existence of the state and the society. The present research focused on the privileges of rulers granted in the fifteenth – sixteenth centuries for the entire Grand Duchy of Lithuania and non-Lithuanian regions of the GDL as well as on the First Statute of Lithuania as a codified document of the written law of the GDL. The study aimed to evaluate the legal documents of the GDL as a specific group of sources of the period in question, to search for information on how the state domain was regarded and the state territory understood and in what ways those concepts were expressed.

The analysis of the legal documents revealed that the privileges applied for the entire state and certain regions quite well illustrated an attempt of the Lithuanian state to maintain a stable territorial area and ensure continuity of political dependence of the integrated Russian lands. The privilege granted by Casimir in 1447 should be considered the most important since it gave the tone to the essence of the content of other privileges common to the state. Its idea of ensuring the stable territorial area of the state was reiterated in nearly all the privileges of other rulers and transposed into the content of the First Statute of Lithuania. The legal core of regional privileges was also based by demonstration of political solidarity for the state of Lithuania in exchange to assurance of various rights and benefits. The legal guarantee of territorial integrity documented in the privileges, in the framework of the discourse ‘in line with the old times’, was also creating and shaping common perception of the domain of the Lithuanian state and integrated non-Lithuanian lands as well as ways to secure

this common area. In terms of chronology and structure, the eastern border of the GDL with Moscow was particularly special, basically without any actual procedures for delimitation and demarcation, yet the regional privileges and their principle 'in line with the old times' was the baseline for legal procedures which shaped the image of territorial integrity of the Lithuanian state.

The concept of the state area reflected in the legal documents of the GDL was distinctly regulated. The tendency to maintain the old order and abstain from any novelties had a clear implication: not to change territorial boundaries and not to transfer or grant this territory to an alien ruler. Such statement allowed convenient defining of the territorial boundaries and identification of the perception of the state domain.

Gauta 2009 m. balandžio mėn.

Laima B u c e v i č i ū t ė. Istorijos magistrė, Vytauto Didžiojo universiteto doktorantė. Tyrinėjimų kryptys: istorinė geografija; istorinė kartografija, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų istorija. Adresas: Vytauto Didžiojo universitetas, Istorijos katedra, K. Donelaičio g. 52, Kaunas, LT-300. El. paštas: l.buceviciute@bibl.vdu.lt, laima82@yahoo.com